

تأثیر گذاری فلسفه حس گرا بر اندیشه میرزا محمد امین استرآبادی

نادیا هداوند میرزائی

دانشجو دکتری تاریخ ایران اسلامی، گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

سید علیرضا ابطحی (نویسنده مسئول)

استادیار، گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

abtahi_1342@yahoo.com

فیض اله یوشاسب گوشه

دانشیار، گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ (شاپا) ۲۰۰۸-۲۰۱۱، سال ۱۷ شماره ۶۵- صفحه ۲۱۶-۲۰۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۵/۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۹/۱۴

چکیده

در قرن ۱۱ هجری میرزا محمد امین استرآبادی (م. ۱۰۳۱ ق.) به روش علمای متقدم، اهل حدیث (عقل ستیز) با تالیف کتاب "فوائد المدنیة" مکتب اخباری را احیاء نمود. به گفته آیت الله مطهری در کتاب "اسلام و مقتضیات زمان" آیت الله بروجردی بر این نظر بوده که؛ محمد امین استرآبادی در اندیشه های خود تحت تاثیر فلسفه حس گرا غربی بوده است. این که چگونه فلسفه حس گرا غربی، میرزا محمد امین استرآبادی را تحت تاثیر قرار داده است سوالی است که تلاش می شود؛ به روش تاریخی و به شیوه توصیفی-تحلیلی و براساس منابع معتبر موجود مورد بررسی قرار گیرد. به نظر می رسد؛ میرزا محمد امین استرآبادی با اوج گیری روابط دولت صفویه با دول اروپایی و به دنبال ایجاد موجی اجتماعی بطور مستقیم و غیر مستقیم و تحت تأثیر فضای موجود به چنین باوری رسیده باشد. به نظر می رسد؛ به دلیل همگرایی قابل توجه تفکر میرزا محمد امین استرآبادی و تفکر حسی در فلسفه اروپایی و حملات هر دو جریان به عقلگرایی و نیز معاصر بودن وی با فرانسویس بیکن (م. ۱۶۲۶ ق.) امکان دارد که ایشان طی سال های اقامت در مکه با فلسفه حس گرا غربی آشنا شده باشد.

کلید واژه: تأثیر گذاری، فلسفه، حس گرایی، میرزا محمد امین استرآبادی.

مقدمه

نحله اخباری که در قرن ۱۱ هجری امکان بروز و ظهور یافت و برای چند قرن بر حوزه‌های فقه و کلام شیعه مسلط شده بود، توانست علمای اصولی را به انزوا بکشاند. برخی متفکران معتقدند؛ پیشینه مکتب اخباری به قرون نخستین اسلامی و علمای متقدم می‌رسد و یکی از عواملی که اندیشه میرزا محمد امین استرآبادی را تحت تأثیر خود قرار داده می‌تواند تأثیر پذیری از جریان حس‌گرای غربی باشد. نفوذ استعمارگران و مشاهده پیشرفت اروپاییان، متفکران مسلمانان را به این نتیجه رساند که بی توجهی به نص، روایات، اخبار و دستورات پیامبر و اهل بیت (ع) و تمسک به علوم ذهنی کم اعتبار یونانی از دلایل عقب ماندگی مسلمانان می‌باشد و استعمارگران با ترویج اندیشه خود، موج حس‌گرای غربی را به این کشورها منتقل کردند. این گروه از پژوهشگران پیشینه نفوذ استعمار پرتغال در خلیج فارس سال‌ها قبل از جریان اخباری را شاهدهی بر رابطه آن با نفوذ اندیشه اخباری در این منطقه دانسته‌اند. پس با گذر زمان و توجه به اخبار و روایات و رونق جریان اخباری‌گری، این نحله به افراط گرایید.

کتاب‌ها و مقاله‌های متعددی در تبیین تاریخچه، مبانی فکری، نظرات و اندیشه‌ها و بزرگان مکتب اخباری به همّت محققان حوزه‌های تاریخ، فلسفه، فقه و کلام، علوم اسلامی، علوم سیاسی و... به رشته تحریر در آمده است ولی در این آثار اشاره‌های مختصری به رابطه مکتب اخباری و فلسفه گرا غربی وجود دارد.

در این مقاله سعی شده است؛ بعد از نگاهی کوتاه بر پیشینه نص‌گرایی، دلایل ظهور و پیامدهای اخباری‌گری، با بررسی این فرضیه که مکتب اخباری از فلسفه حس‌گرای غربی تأثیر پذیرفته است، صحت یا سقم آن تایید گردد. دلیل اهمیت پژوهش حاضر این است که؛ بررسی تأثیرپذیری نحله اخباری از فلسفه حس‌گرای غربی، می‌تواند تلنگری در جهت هوشیاری اندیشمندان اسلامی باشد چرا که نص‌گرایی در هر زمانی می‌تواند زمینه ساز ورود جریان‌های حسی و مادی در جامعه اسلامی گردد.

پیشینه نص‌گرایی

هر چند اوج جریان اخباری توسط محمد امین استرآبادی (م. ۱۰۳۱ ق.) در قرن ۱۱ هجری بود ولی زمینه‌های نص‌گرایی در میان علمای متقدم در قرون نخستین هجری وجود داشت. در زمان ائمه (ع) نیز گرایش به حدیث‌گرایی در امور اعتقادی و فقهی میان شیعیان وجود داشته است. البته در دوران غیبت صغری (۳۲۹-۲۶۰ ق.) به دلیل عدم حضور امام معصوم و به دنبال بروز برخی اختلاف نظرها و نگرانی علما از افتادن در دام قیاس و اجتهاد به رأی، حدیث‌گرایی شدت یافت (ر. ک. موسوی بجنوردی، ۱۳۷۵، ج ۷، ذیل واژه اخباریان). بعد از شهادت امام صادق (ع)، و حاکم شدن جوّ خفقان و سرکوب برحوزه‌های علمی شیعیان و شاگردان اهل بیت (ع)، شاهد تمرکز بر نگارش احادیث در راستای حفظ میراث ائمه (ع) هستیم که خود رکود علمی و سلطه تفکر ظاهرگرایی را موجب گردید. در حالی که آزادی علما شیعه در حکومت آل بویه (۴۴۸-۳۲۱ ق.) موجب رشد عقل‌گرایی شد (فقیهی، ۱۳۶۶: ۵۰۹). ظهور سلاجقه، بی‌احترامی به علما شیعه و سوزاندن کتابخانه شیخ نصیرالدین طوسی، یک قرن رکود علم اصول و فقه را در پی داشت (جعفریان، ۱۳۸۰: ۲۷۹). البته بعدها با بهتر شدن شرایط حوزه نجف، مکتب حلّه و جریان عقل‌گرایی تا قرن ۷ هجری رونق یافت تا این که با ظهور اندیشه میرزا محمد امین استرآبادی تحجّرگرایی موجب تحریک مردم و برخی فتنه‌ها شد (مطهری، ۱۳۷۳ الف، ج ۱: ۱۴۲). میرزا محمد امین که خود فردی باهوش و اهل مطالعه و سفر کرده بود (مطهری، ۱۳۷۳ ب، ج ۹: ۱۰۳). از صاحب معالم و صاحب مدارک اجازه اجتهاد داشت وی تحت تاثیر استادش، میرزا محمد امین استرآبادی، به احیاء تفکر اخباری دست زد و در رساله دانشنامه شاهی از رویای خود به اشاره لازم الاطاعه یاد می‌کند که موفق به امتثال آن شده است (موسوی خوانساری، ۱۴۱۱ ق، ج ۱: ۱۲۰؛ Medulung, ۵۶: ۱۹۸۹).

"سحر شب جمعه‌ای در مکه معظمه پس از ادای نماز شب در عالم رویا دیدم شخصی برایم این آیه را که «وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا» تلاوت می‌کند. صبح آن روز که کتاب کافی را برای مطالعه باز کردم، به حدیثی از امام صادق برخورددم که در تفسیر آیه شریفه مذکور می‌فرماید منظور از حکمت، احادیث اهل بیت است" (استرآبادی، ۱۴۲۴ ق: ۲۷۷).

میرزا محمد امین استرآبادی با ارسال کتاب خود به مراکز علمی شیعه در ایران و عراق موجب تمایل برخی از علما مثل ملا محسن فیض کاشانی، ملا محمد طاهر قمی، ملا خلیل قزوینی، شیخ حرّعاملی و سید نعمت الله جزایری به جریان اخباری شد. البته این افراد اخباریان طیف افراطی تا اعتدالی را تشکیل می‌دادند جالب آن که نفوذ زیاد اخباریگری در بحرین آن جا را به عنوان مرکز اخباریان در آورد. (دوانی، ۱۳۶۲: ۹۰-۸۹).

دلایل ظهور مکتب اخباری

علما در قرون نخستین به دلیل کمتر بودن مسائل مورد اختلاف با مراجعه به احادیث، اخبار و روایات می‌توانستند نیاز جامعه را پاسخگو باشند. البته اخبارگرایی ایشان با روش مکتب اخباری تفاوت‌هایی داشت. از نظر جامعه شناختی خاستگاه جغرافیایی علمای اصولی، بیشتر جبل عامل لبنان (جعفریان، ۱۳۷۲: ۳۰) و علما اخباری بیشتر از مناطق جنوبی خلیج فارس، به خصوص بحرین، بوده‌اند و اخباریگری بین شیخ نشین‌ها نفوذ زیادی داشته است (مطهری، ۱۳۷۳: ج، ج ۲۲: ۳۰۸). به نظر می‌رسد افراط علمای اصولی در بحث‌های اصولی و ورود به بحث‌های بی نتیجه برای استنباط احکام اصول فقه از دلایل گرایش برخی علما به اخباریگری بود. زیرا ادامه چنین روشی می‌توانست شیعیان را از مکتب اهل بیت (ع) دور نماید. (موسوی خمینی، ۱۳۸۵: ۹۷). برخی منتقدین معتقد هستند که برخی علما متقدم اخباری به دلیل پایین بودن سطح علمی خود، قادر به استنباط و فهم صحیح مقصود عقل و اجتهاد نزد فقهای اصولی نبودند و علم اصول را مقابله با وحی و نوعی بی‌دینی می‌دانستند. " ... چون استعداد و حوصله تحصیل فقه و اصول را در خود نمی‌دیدند و در عین حال نمی‌خواستند از مجتهدین عقب بمانند لذا به مسلک اخباری که چندان رنج تحصیل و درد سر ندارد گرویده، اجتهاد و تقلید را حرام دانسته و سپس خود را با مجتهدین طرف نموده ...» (دوانی، ۱۳۶۲: ۸۹). یکی دیگر از علل بروز اخباریگری، تأثیر پذیری از جریان حس‌گرایی غربی عنوان شده است آیت الله مطهری به نقل از آیت الله بروجردی می‌نویسد: «... این نهضت مقارن است با نهضت ضد عقل و ضد فلسفه که در اروپا پیدا شد. بر اساس حس‌بگیری و تجربیگری، که از دکارت و بیکن و غیره شروع شد. آنها هم به گونه دیگری با منطق و تعقل مخالفت کردند، ولی

براساس معتبر شناختن حس. ایشان مدعی بودند که ملا امین تحت تاثیر افکاری که در دنیای اروپا پیدا شده بود قرار گرفته بود" (مطهری، ۱۳۷۳ ج: ۳۱۰).

گویا آیت الله بروجردی طی جلسه‌ای در بروجرد چنین احتمالی را مطرح نموده‌اند که فکر اخباریگری ناشی از تفکر مادیگری در غرب بوده است (مطهری، ۱۳۷۳ الف، ج: ۱: ۱۵۰) سید محمد باقر صدر نیز به تشابه این دو جریان و معاصر بودن فرانسیس بیکن و میرزا محمد امین استرآبادی و تاثیر پذیری مکتب اخباری از جریان حس‌گرایی صریحاً اشاره می‌نماید.

"اخباریگری، که نماینده جهت‌گیری حسی به شمار می‌آید، از جریان فلسفه حسی که در اروپا توسط جان لاک آغاز شد، قریب صد سال جلوتر است؛ هر چند می‌توان آن را معاصر فرانسیس بیکن (متوفای ۱۶۲۶ م.) دانست که مهد جریان فلسفه حسی در اروپاست. به هر حال هم‌گرایی قابل ملاحظه‌ای میان حرکت فکری اخباری و مذاهب حسی و تجربی در فلسفه اروپایی وجود دارد؛ زیرا هر دو حملاتی شدید به عقل کردند و حکم عقل را در صورت عدم استناد به حس، بی‌ارزش دانستند" (صدر، ۱۳۹۵ ق: ۴۲).

در مورد تقارن این دو جریان باید گفت؛ رنه دکارت و فرانسیس بیکن از بزرگان فلسفه حس‌گرا و مؤثر در رشد تفکر حسی غربی بودند. البته جان لاک تحت تأثیر بیکن، نظریه‌اش را گسترده و مستدل ساخت (ر.ک. جهانگیری، ۱۳۸۵: ۱۶۱-۱۵۸). از آن جا که فرانسیس بیکن، معاصر میرزا محمد امین استرآبادی بوده است امکان دارد؛ شاید وی در سال‌های اقامت در مکه با برخی از اروپائیان که چنین گرایشی داشتند آشنا شده و تحت تأثیر افکار ایشان قرار گرفته باشد (مطهری، ۱۳۷۳ ج: ۳۱۱). از آن جا که احیاء مکتب اخباری و رشد فلسفه حس‌گرا همزمان با اوج‌گیری روابط صفویان با دول اروپایی بوده است احتمال چنین امری مطرح می‌شود (مطهری، ۱۳۷۳ الف، ج: ۱، ۱۵۰). هر چند به سادگی قابل قبول نمی‌باشد (مطهری، ۱۳۷۳ د: ۷۰).

سلطه افراطی اخباریان علاوه بر رکود علمی جامعه شیعه، موجب انزوای عرفان، تصوّف، فقه مبتنی بر اجتهاد و اصول نیز گردید و در نتیجه اندیشه دینی تشیع را به بن بست رساند به نحوی که در دوره اخیر صفویّه فاضل هندی (م. ۱۱۳۷ ق.)، مؤلف کشف اللثام، تنها فقیه برجسته بود. مهم ترین نتیجه رشد اخباریان جلوگیری از بسط عقل و اندیشه بود (جعفریان، ۱۳۷۲: ۳۰) تشدید اختلافات شیعه و سنی و رشد اخباریان که خود در سقوط صفویان و رشد اندیشه خرافی در جامعه مؤثر بودند از دیگر نتایج رواج اخباریگری بود. سقوط صفویان ضربه دیگری بر فضا علمی شیعه وارد نمود. در این زمان رکود جوّ علمی و کمبود فقهای متبحر به تشدید فعالیت علمای اخباری منجر گردید. در واقع اوج فعالیت اخباریان و رکود علمی تشیع، حدوداً صد سال بعد از سقوط صفویان بود.

ردّ عقل و اجماع از جنبه اجتماعی و توجّه به ظاهر احادیث و ردّ نظریه اجتهاد موجب از بین رفتن جایگاه مرجعیت دینی به عنوان عامل اتحاد و قدرت شیعه شد. اعتقاد به این که هر کسی با مراجعه به روایات می تواند حکم مورد نیاز خود را بفهمد در واقع نوعی هرج و مرج در استنباط احکام الهی را موجب شد و ضربه محکمی به ارکان اعتقادی تشیع وارد نمود.

موضع مشابه اخباریان و حس گرایان اروپایی در برابر عقل:

نگاه اخباریان و حس گرایان به عقل و خردورزی مشابه می باشد. این مواضع مشترک در برابر ادلّه عقلی منفصل از حس منجر به ردّ همه ادلّه عقلی در اثبات خدا گردید (صدر، ۱۳۹۵ ق: ۴۴). متفکران دوره روشنگری اروپا، عقل را «معرفت عقلی حس گرا جدا از وحی» می دانستند. یعنی عقلی که بدون اعتقاد به وحی، تسلیم در برابر مرجعیت و آداب و سنت ها قادر به استنتاج باشد (کاپلستون، ۱۳۸۵، ج ۴: ۴۹). اخباریان نیز معتقدند، عقل قدرت استنباط احکام شرعی را ندارد (خرمیان، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۰۰). و استفاده از عقل برای استنباط احکام شرعی، حقیقت دین را زایل می نماید (جعفری، ۱۳۸۶، ۴۱). جالب این که اخباریان با توسّل به استدلال های عقلی و منطقی، سعی در ردّ قدرت و نقش عقل داشته و در توجیه توصیه آیات قرآن به استفاده از عقل، عقل مورد توصیه قرآن را، عقل فطری و صحیح می نامند که از توهم و تعصّب دور است و تعداد اندکی در دایره این تعریف قرار خواهند گرفت (بحرانی، ۱۴۰۵ ق. ج ۱: ۱۲۸ - ۱۲۵).

عقل گرایان ضمن معتبر دانستن برخی شناخت‌های فطری معتقدند؛ مفاهیم عقلی، زمینه‌های حسی دارند و ادراک‌های عقلی همان صورت‌های حسی تغییر یافته به وسیله فعالیت‌های ذهنی و عقلی هستند ولی حس‌گرایان هیچ نقشی برای عقل قائل نمی‌باشند. در واقع عقل با تقلیل کارکرد، به ابزاری بدون قدرت استدلال تبدیل می‌گردد. دو جریان حس‌گرا غربی و اخباری امکان استدلال عقلی اثبات وجود خداوند را رد کرده‌اند.

اعتبار معرفت حسی

میرزا محمد امین استرآبادی بر لزوم اخذ غیر ضروریات دین از احادیث اهل بیت (ع) باور داشت و برای آن دلایلی در «فوائد المدنیه» ارائه می‌دهد. از نظر او علوم نظری به حسی و غیر حسی تقسیم می‌شوند. برخی علوم نظری مثل حساب، هندسه و منطق به ماده نزدیک به حس منتهی می‌شوند و در آن‌ها هیچ اختلاف نظری میان دانشمندان و هیچ خطایی در نتایج کلی وجود ندارد. زیرا خطا در فکر از جهت صورت یا ماده است. زیرا برای اندیشه‌های استوار شناخت صورت به سادگی امکان ندارد. دسته دوم علوم نظری مثل حکمت، کلام، اصول فقه، فقه نظری و منطق به ماده دور از حس منتهی می‌گردند و در آن‌ها اختلاف و مشاجره بی‌نتیجه فلاسفه و علما این به دلیل عدم توانایی قواعد منطقی در ممانعت از خطا در ماده فکر وجود دارد. زیرا هیچ قاعده منطقی برای دانستن آن که هر ماده به کدام یک از اقسام فوق اختصاص دارد، وجود ندارد (سترآبادی، ۱۴۲۴ ق: ۲۶۰-۲۵۶). و چون خطای این علوم از ماده غیر حسی است قابل ارزیابی نبوده و فاقد ارزش هستند. پس تنها علومی که به طور مستقیم یا غیرمستقیم از حس گرفته شده دارای اعتبار هستند. از نظر فلاسفه حس‌گرا نیز حس، بدون خطا و مبدأ شناخت بشر می‌باشد.

بنابر آن چه ذکر شد باید گفت؛ با وجود شباهت‌های مکتب اخباری و فلسفه حس‌گرای غربی، نمی‌توان به سادگی قبول کرد که مکتب اخباری تحت تأثیر فلسفه حس‌گرا شکل گرفته باشد. هر چند دلیلی برای رد این احتمال نیز وجود ندارد. افرادی که این احتمال را مطرح کرده‌اند به تأثیرپذیری میرزا محمد امین استرآبادی از فرد خاصی مثل فرانسویس بیکن (از بنیانگذاران فلسفه تجربی انگلستان می‌باشد که جان لاک تحت تأثیر او نظریه‌اش را گسترده و مستدل ساخت) (جهانگیری، ۱۳۸۵: ۱۶۱ - ۱۵۸). اشاره نکرده‌اند بلکه تنها او را متأثر از جریان حس‌گرا اروپایی

می‌دانند و البته لازم نیست افرادی با سفر به مکه و مدینه افکار حس‌گرایی را در میرزا محمد امین استرآبادی یا استادش تقویت نموده باشند، امکان دارد این نوع تلقی با چند واسطه به ایشان منتقل شده باشد یا وی تحت تأثیر فضای حاکم به این ایده رسیده باشد.

در واقع سال‌ها قبل از پیدایش مکتب اخباری، نهضت نوزایی و انقلاب صنعتی اروپا با تاکید گروهی از روشنفکران بر انسان محوری مبتنی بر معرفت عقلی حس‌گرا منقطع از وحی پدیدار شد و در کل اروپا نفوذ یافت. به دنبال انقلاب صنعتی و به دنبال آن استعمار سایر کشورها، ابتدا لازم بود به بهانه تجارت، آبادانی و تبلیغات مذهبی و آمدن موسیونرها، یا استعمار فرهنگی کشورها، زمینه مساعد فراهم آمد. بنابر این موج فلسفه حس‌گرا غربی به دنبال ایجاد یک موج اجتماعی با ترویج اندیشه‌های غربی به سایر کشورها نفوذ یافت و مناطق زیادی از جهان را تحت تأثیر قرار داد. به نحوی که متفکران کشورهای مسلمان تحت سلطه علت عقب ماندگی خود را جدا ماندن از دستورات، روایات و اخبار پیامبر، اهل بیت و ائمه (ع) و تمسک به علوم یونانی بی‌حاصل دانستند و اندیشه بازگشت به سلف صالح، روایات و احادیث پیامبر و ائمه (ع) مطرح شد. جالب آن که؛ تاکید بر علوم حسی در تفکر نواخباریانی مانند مدافعان مکتب تفکیک نیز دیده می‌شود (حکیمی، ۱۳۷۸ الف: ۱۳۲-۱۳۱؛ حکیمی، ۱۳۷۸ ب: ۷۹-۷۸).

حس‌گرایی در کلام بزرگان مکتب تفکیک وجود دارد: "ما اخباری نیستیم، بلکه اخبار‌گراییم و هر چند برخلاف اخباری‌ها به اجتهاد در روایات فقهی معتقدیم اما در سایر معارف باید به احادیث رجوع نمود" (حکیمی، ۱۳۷۷: ۳۵). ایشان قرآن را کتابی علمی و تجربی و عینیت‌گرا می‌دانند که صرفاً ذهنی و فلسفی نمی‌باشد و با مرتبط دانستن تفکر و تعقل با عین‌گرایی، از ذهن فلسفی پرهیز می‌نمایند و معتقدند: متفکران غربی با بررسی منطق صوری ارسطویی و نقد مباحث تعریفات و قیاسات، دسترسی به حقایق تجربی با منطق صوری را غیر ممکن دانستند و اضافه نمودند که باید تجربه در قلمرو علوم نظری و فلسفی وارد گردد. در حالی که دانشمندان مسلمان با توجه به اشارات قرآن در مورد رموز کائنات قبل از ایشان می‌توانستند دانش جدید را بنیان نهند و باید به دعوت قرآن به معرفی راه شناخت صحیح و عین‌گرایی عمل می‌کردند.

موافقان تأثیرپذیری مکتب اخباری از مکتب حس‌گرا معتقدند: کلام معصوم و وحی، نوعی تجربه و از امور حسی می‌باشد که اصالت بخشیدن به آن همراه با نفی خردورزی نشان از مبنای حس‌گرایی مکتب اخباری دارد. البته اخباریان به دلیل انگیزه مذهبی، عقل را در برابر وحی و روایات تضعیف کردند که به دلیل شرایط، خاستگاه متفاوت و انگیزه مذهبی مانند فلسفه حس‌گرای غربی به مادیگری و الحاد منجر نگردید. البته اخباریان کاربرد عقل را در دفاع از شریعت (نه در دفاع از تجربه مانند حس‌گرایان) متهم می‌کردند.

برخی نیز بر این باورند که؛ تشابه ادله و تقارن زمانی در مسائل عقلی و معرفت‌شناختی با توجه به حضور علمای نص‌گرا متقدم در قرون نخستین نمی‌تواند ملاک تأثیرپذیری اخباریان از جریان حس‌گرای غربی محسوب گردد و تنها می‌تواند این احتمال را تشدید نماید. در واقع نص‌گرایی علمای شیعه زمینه ورود جهت‌گیری حس را مهیا کرد.

نتیجه‌گیری

بعد از بررسی علل شکل‌گیری و پیامدهای اخباریگری، ضمن بررسی تأثیرپذیری این جریان از فلسفه حس‌گرا اروپا می‌توان چنین نتیجه گرفت که: در کنار سایر عوامل بروز و ظهور نحله اخباری تحت تأثیر حرکت‌های افراطی عقل‌گرا نیز بوده است که تحجّر، جمود فکری و دامن زدن به اختلافات سطحی و تنش بین مسلمانان را در پی داشته است.

طبق بررسی‌های انجام شده در این مقاله؛ جریان حس‌گرا که سال‌ها قبل از ظهور مکتب اخباری و به دنبال سیاست‌های استعماری اروپاییان به مشرق زمین راه یافته بود، می‌توانسته است برخی بزرگان نحله اخباری را به طور مستقیم یا غیرمستقیم تحت تأثیر قرار داده باشد. این حرکت که در اروپا ظهور یافت به تدریج به سایر نقاط جهان منتقل گردید و با ایجاد موجی اجتماعی به طور مستقیم و غیرمستقیم برافکار تأثیر گذاشت و امکان دارد این اندیشه با چند واسطه به میرزا محمد امین استرآبادی منتقل شده باشد یا وی متأثر از فضای موجود به این ایده رسیده باشد. البته لازمست به این نکته توجه شود که؛ نص‌گرایی می‌تواند در هر زمانی زمینه‌ساز ورود جریان‌های حسی و مادی در جامعه اسلامی باشد.

منابع

الف - کتاب‌های فارسی و عربی

- ۱- استرآبادی، محمد امین. (۱۴۲۴ ق). فوائد المدنیه، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- ۲- بحرانی، یوسف بن احمد بن ابراهیم. (۱۴۰۵ ق). حدائق الناضره، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۳- جعفری، محمد. (۱۳۸۶). عقل و دین از منظر روشنفکران دینی معاصر، قم: صهبای یقین.
- ۴- جعفریان، رسول. (۱۳۷۲). علل بر افتادن صفویان، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۵- جهانگیری، محسن. (۱۳۸۵). احوال و آثار و آراء فرانسیس بیکن، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چ ۳.
- ۶- حکیمی، محمد رضا. (۱۳۷۷). مکتب تفکیک، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چ ۳.
- ۷- _____ . (۱۳۷۸ الف). پیام جاودانه، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۸- _____ . (۱۳۷۸ ب). اجتهاد و تقلید در فلسفه، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۹- خرمیان، جواد. (۱۳۷۸). قواعد عقلی در قلمرو روایات، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
- ۱۰- دوانی، علی. (۱۳۶۲). وحید بهبهانی سرآمد محققین و دانشمندان شیعه در قرن ۱۲، تهران: امیرکبیر.
- ۱۱- صدر، سید محمد باقر. (۱۳۹۵ ق). معالم الجدیده للاصول، ط الثانیه، تهران: مکتبه النجاج.
- ۱۲- فقیهی، علی اصغر. (۱۳۶۶). آل بویه نخستین سلسله قدرتمند شیعه، ج ۳، تهران: صبا.
- ۱۳- کاپلستون، فردریک. (۱۳۸۵). تاریخ فلسفه، ترجمه اعوانی، ج ۴، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چ ۳.
- ۱۴- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۳ الف). اسلام و مقتضیات زمان، تهران: صدرا، چ ۹.
- ۱۵- _____ . (۱۳۷۳ ب). ده گفتار، تهران: صدرا، چ ۹.
- ۱۶- _____ . (۱۳۷۳ ج). تعلیم و تربیت در اسلام، ج ۲۳، تهران: صدرا.
- ۱۷- موسوی بجنوردی، کاظم. (۱۳۷۵). دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران: مؤسسه حیان.
- ۱۸- موسوی خوانساری، محمد باقر. (۱۴۱۱ ق). روضات الجنات، بیروت: دارالاسلامیه.
- ۱۹- موسوی خمینی، سید روح الله. (۱۳۸۵). الرسائل، قم: اسماعیلیان.

ب- مقاله‌ها

۲۰- شریفی، احمد حسین. (۱۳۸۳). عقل از دیدگاه اخباریان شیعه، شیعه شناسی، ش ۶: ۵۸ - ۲۳.

۲۱- فاضل فلاورجانی، داود. (۱۳۹۳). بررسی اخباریگری و امکان تأثیرپذیری آن از جریان حس-

گرای غربی، معرفت کلامی، سال ۴، ش ۲: ۷۶-۵۷.